

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦАРСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ В РОСІЇ НА МАТЕРІАЛАХ ДІЛОВОДСТВА КОМІТЕТІВ У СПРАВАХ ДРУКУ

У статті на основі різного роду джерел відтворено соціо професійний портрет цензора, освітньо-кваліфікаційні вимоги, що висувалися до службовців цензурного відомства, рівень їхнього матеріального та побутового забезпечення.

Ключові слова: *цензура, інспектор у справах друку, інформаційний простір, преса, Київський тимчасовий комітет у справах друку, Російська імперія.*

В статті на основі різного роду джерел відтворено соціо професійний портрет цензора, освітньо-кваліфікаційні вимоги, що висувалися до службовців цензурного відомства, рівень їхнього матеріального та побутового забезпечення.

Ключевые слова: *цензура, инспектор по делам печати, информационное пространство, пресса, Киевский временный комитет по делам печати, Российская империя.*

The article bases on various sources. There is professional portrait of censors is reconstructed, their educational and skill requirements are investigated, level of their financial and domestic support are identified.

Key words: *ensorship, inspector for printing, information space, press, Kyiv temporary committee on the press, the Russian Empire.*

Ефективність роботи будь-якої державної інституції багато в чому залежить від її кадрового забезпечення. Не виключенням було й цензурне відомство Російської імперії. Посада цензора вимагала енциклопедичної освіти, серйозного професійного і життєвого досвіду, неабиякої працездатності, величезної відповідальності і до всього іншого ще й протистояти крайньо негативному суспільному сприйняттю, яке у тому числі формувалося під впливом «обличительного жанра» літераторів «золотого століття російської літератури». Слід лише згадати слова О. Пушкіна:

«... А ты, глупец и трус, что делаешь ты с нами?
Где должно б умствовать, ты хлопаешь глазами,
Не понимая нас, мараешь и дереш,
Ты черном белое по прихоти зовешь...»¹.

Сучасний стан розвитку громадянського суспільства та історичної науки потребує відмовитися від одностороннього трактування цензури як виключно негативного соціокультурного феномену, провести його комплексний науковий

аналіз, відтворити об'єктивний соціо професійний портрет службовця цензурного відомства.

Перші спроби розглянути роботу цензорів в українських губерніях імперії Романових були зроблені ще на початку XX ст., у радянський період розвитку історичної науки ця проблематика вважалася неактуальною, оскільки в СРСР діяла своя цензура — Головліт. Нині ж пріоритетними завданнями української історичної науки є дослідження функціонування різних за типом і профілем цензурних установ, відтворення посвядження цензорів, визначення параметрів їхнього соціально-економічного забезпечення, юридичного статусу. Певний внесок у висвітлення соціо професійного портрету цензорів зробили українські вчені О. Кириєнко, В. Савчинський, Н. Щербак та російські дослідники В. Жирков, Н. Патрушева та ін.² Однак, як окремий предмет дослідження, кадрове забезпечення діяльності Київського комітету у справах друку, який контролював друковані видання у Південно-Західному краї та Лівобережжі протягом 1906–1917 рр., лишилось поза увагою істориків.

Отже, метою нашої статті є відтворити особливості формування особового складу цієї цензурної установи, проаналізувати освітні та кваліфікаційні параметри його службовців, з'ясувати деякі аспекти їхнього матеріального і побутового забезпечення.

З самого початку інституалізації цензури в Російській імперії (перший Цензурний статут було прийнято у 1804 р.) апарат її центральних і місцевих органів потребував відповідної кількості високоосвічених працівників.

На початку XX ст. штат Головного управління у справах друку (ГУД) складався з 14 чоловік, Центральний комітет іноземної цензури — з 18, місцеві тимчасові комітети мали від 4 до 14* працівників, при інспекторі у справах друку обов'язково діяли помічник і діловод (рос. *письмоводитель*)³. При Київському тимчасовому комітеті у справах друку (був створений за розпорядженням міністра внутрішніх справ від 12 травня 1906 р. у зв'язку зі змінами у цензурному законодавстві) працювало 4 цензори, 1 діловод та 1 секретар. Розподіл обов'язків між службовцями цензурної інституції здійснювався наступним чином⁴. Так, голова комітету, окрім загального керівництва установою, забезпечував цензурування преси м. Києва та неперіодичної друкованої продукції, що видавалася в Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Полтавській губерніях. Він фактично одночасно з функціями керівника виконував обов'язки цензора відповідно до посадової інструкції: «в действительности исполняет обязанности инспектора по делам печати». Офіційна назва посади другого цензора звучала як «інспектор у справах друку». Його обов'язки прописувалися таким чином: «в действительности исполняет обязанности отдельного цензора по иностранной цензуре, рассматривая в основном произведения печати на польском и малороссийском языках». Третій цензор — цензор

---

* Кількість могла варіюватися, але обов'язковими посадами були начальник, цензори, секретар. До названих службовців не зараховано так званих «нижчих чинів» — кур'єрів, охоронців, кочегарів тощо.

єврейських видань (так і називався офіційно) — переглядав як єврейські закордонні і місцеві видання, так і російськомовні твори релігійно-морального змісту. Четвертий цензор, суміщаючи посади інспектора у справах друку та інспектора друкарень, літографій і книжкової торгівлі, цензурував за дорученням голови комітету неперіодичні видання та здійснював нагляд за друкарнями. Останні мали звітувати перед цим службовцем про кількість друкарських станків, про штатний розпис робітників, повідомляти про будь-які зміни в кількості та типах друкарського обладнання⁵. Такий розподіл за напрямками роботи між службовцями цензурної інституції зберігався до ліквідації комітету у квітні 1917 р. у зв'язку зі скасуванням Тимчасовим урядом цензури в Росії⁶.

Отже, враховуючи той факт, що до 1906 р. цензурні функції на території Київського генерал-губернаторства, Чернігівської та Полтавської губерній Малоросійського генерал-губернаторства здійснювали окремі цензори з внутрішньої та іноземної цензури, інспектор у справах друкарень та книжкової торгівлі, а також цензор єврейських видань, який працював по відрядному найму, то з утворенням Київського тимчасового комітету у справах друку відбулося фактичне зведення функцій окремих інституцій в єдину. На наше переконання, це у свою чергу мало поліпшити фактичний стан справ із контролем та наглядом за інформаційним простором у ряді важливих українських губерній імперії Романових.

Основні засади порядку прийому і звільнення з посад у цензурних органах регламентувалися статтями «Статуту про цензуру і друк». Так, начальника ГУД призначають та звільняють указом Правлячого Сенату за поданням керівництва МВС; голови місцевих комітетів призначаються і звільняються указом Сенату за поданням керівництва МВС, цензори приймаються і звільняються з посад за поданням місцевого комітету (інспектора у справах друку) Головним управлінням у справах друку⁷. Сама процедура затвердження кандидатів на посади цензорів була дуже складною та довготривалою. Особливо це стосувалося цензорів єврейських видань. Цю посаду часто займали євреї, правове становище яких в імперії Романових вирізнялось особливим статусом. Решта нижчих рангом службовців, як то діловоди, секретарі, обов'язково повинні були мати позитивні характеристики з державної служби, не мати судимості та отримати підтвердження у жандармських органів на «благодійність». Протягом усього існування інституту цензури у Росії до його службовців, окрім вірності імператору, висувалися серйозні освітньо-кваліфікаційні вимоги, передбачені нормативно-правовими актами, що регулювали цю сферу суспільних відносин. Згідно Цензурного статуту 1804 р. функції по контролю за друкованими виданнями покладались на цензурні комітети у складі професорів та магістрів університетів — найосвіченіших на той час людей. «Цензурним статутом» 1826 р. посада цензора визначалась як така, що не дозволяла суміщення з іншими видами діяльності⁸. У «Статуті...» 1848 р. вже більш чітко визначено вимоги до чиновника цензурного відомства: він неодмінно мав бути з вищою освітою, знати декілька мов та розбиратись у сучасних напрямках і жанрах вітчизняної й зарубіжної літератури⁹. Нормами цього нормативно-правового акту також забо-

ронялось цензорам обіймати ще якусь посаду за сумісництвом¹⁰. Перед призначенням на посаду цензора кандидат проходив стажування при цензурному комітеті під керівництвом більш досвідчених колег. Якщо кандидат успішно проходив термін випробування і оволодів необхідними навиками «цензурного мистецтва», він зараховувався на відкриту вакансію¹¹. Ось як про це згадує варшавській цензор Х. Еммауський: «...Изъявившие желание служить в комитете предварительно подвергались известного рода испытанию и должны были проходить что-то вроде пригготовительного класса под наблюдением самых опытных цензоров. Испытуемые должны были посещать своих наставников, брать с собой на дом вторые экземпляры корректур, просматривать их и затем представлять их обратно со сделанными ими исключениями. Если наставники одобряли образ действий своих воспитанников, находили их способными и достаточно уже обучившимися «цензурному искусству», то кандидаты допускались к подаче докладных записок и попадали на открывавшиеся вакансии. Бывали при этом случаи, что некоторые из них, походив несколько времени к своим принципалам, бесследно потом улетучивались и оставляли председателя в полном недоумении относительно желанія и готовности служить в комитете; бывали и такие, которые обнаруживали при испытании достаточное понимание цензурного дела, но потом, поступив на службу, оказывались совершенно непригодными, и их нужно было выживать из комитета. При этом вся вина падала, конечно, на того цензора, который пригготовлял кандидата на цензурскую должность, и ему делались упреки за допущение такого субъекта на службу. Бывали, впрочем, и такие счастливыцы, которые попадали в комитет и без предварительного испытания, но это бывало только в тех случаях, когда за них ходатайствовали какие-нибудь высокопоставленные лица, ручавшиеся за понимание дела и способности рекомендуемых ими кандидатов ...»¹².

Професійне і кар'єрне зростання службовців цензурного відомства можна простежити за біографіями таких відомих громадсько-культурних діячів як О. Нікітенко, Ф. Тютчев, Є. Феоктистов та ін. Типовими ж кар'єрними сходами більшості цензорів були: університет, канцелярська служба та поступове підвищення у чинах. Наприклад, Нікітенко Олександр Васильович — відомий мемуарист, критик та член Петербурзького комітету іноземної цензури походив із кріпосних селян. Першу освіту він отримав у Воронежському повітовому училищі, але як кріпак був позбавлений права на гімназійну освіту. 1822 р. в Острогозьку, де О. Нікітенко заробляв приватними уроками, відкрилося відділення «Біблійного Товариства», секретарем якого його і було обрано. Талановитого промовця, обдаровану особистість швидко помітили і невдовзі за сприянням А. Жуковського та ін. О. Нікітенка було звільнено з кріпацтва, що дозволило йому у 1825 р. вступити до Петербурзького університету та виступити зі своїми першими серйозними літературно-критичними публікаціями. У цей же період його було залучено до розробки Цензурного статуту 1828 р. Після невдалих спроб зайняти кафедру природного права і політичної економії О. Нікітенко став ад'юнктом, потім професором кафедри російської словесності.

У 1833 р. О. Нікітенко призначений цензором Петербурзького цензурного комітету, де пропрацював до 1848 р. Потім, як член різних управлінь, комітетів, комісій при міністерствах народної освіти та внутрішніх справ, брав участь у розробці проектів реформування цензурного відомства. Поряд із значними заслугами перед цензурним відомством за різні прорахунки у роботі періодичними і неперіодичними виданнями неодноразово зазнавав різних дисциплінарних стягнень, аж до ув'язнення. У 1853 р. призначений членом Російської Імператорської Академії Наук. Адміністративна робота не заважала талановитому чиновнику паралельно займатися літературною та публіцистичною діяльністю¹³.

Цензори, що працювали в Київському тимчасовому комітеті у справах друку також мали значний цензорський досвід і фактично розпочинали свій професійний шлях на цьому поприщі ще замолоду. Так, цензор Афанасій Булгаков (батько письменника М. Булгакова) розпочав свою службу київським цензором у 1893 р. (на той час йому було 34 роки) і працював у цій сфері до самої смерті у 1907 р. Державну службу він розпочав з чину колезького радника, а завершив — статським радником, увійшовши таким чином до вищої номенклатури чиновництва Російської імперії¹⁴. Проте бюрократична система з її неписаними правилами не оминула і цензурного відомства. Протекція мала також неабияке значення в кар'єрному зростанні. Так, цензор М. Мандарьов перед тим, як посісти посаду помічника цензора з внутрішньої цензури тривалий час працював цензором з іноземної цензури в Києві, але не маючи впливових родичів чи знайомих так і не зміг зайняти, бажану для себе, посаду цензора з внутрішньої цензури ні у Києві, ні в Одесі. І, фактично, поряд зі своїми обов'язками змушений був виконувати ще і левову частину роботи свого безпосереднього шефа — Б. Юзефовича¹⁵.

Про високу фаховість чиновників цензурного відомства засвідчує їхній освітній рівень, який був надзвичайно високим у чиновників Київського тимчасового комітету у справах друку. Перший голова Київського тимчасового комітету у справах друку Олексій Олексійович Сидоров (1906–1909 рр.), хоч і не мав наукових ступенів та звань, але відіграв помітну роль у тогочасному громадському житті Києва й невдовзі був підвищений на посаді та переведений до Москви. Цензор А. Булгаков знав декілька іноземних мов (у тому числі й давніх) і у 1887 р. отримав звання доцента Київської духовної академії, у 1902 р. — екстраординарного, а 1907 р. — ординарного професора. Наступний голова Київського тимчасового комітету у справах друку, Тимофій Дмитрович Флоринський був деканом історико-філологічного факультету університету св. Володимира, заслуженим ординарним професором. Цензор Сергій Нікіфорович Щоголев, будучи за освітою лікарем, мав досвід чиновницької роботи у канцелярії київського генерал-губернатора, знав декілька мов і тому вважався «фахівцем з української та польської мов». Він, за характеристикою сучасників, міг розкрити будь-які «замисли сепаратистів», ворожі інформаційні провокації, знайти цензурні причіпки до будь-якого літературного чи публіцистичного твору, які могли скомпрометувати владу¹⁶.

Правовий статус і соціальні гарантії службовців відомства ГУД у основному були врегульовані «Законом про періодичну пресу» від 6 квітня 1865 р., який став основою «Статуту про цензуру і друк». Так, у відповідності до норм «Статуту...», а точніше «Додатку про штат інституцій у справах друку» посада начальника ГУД відповідала III класу чиновницьких посад («Табелю про ранги»), посади начальників місцевих комітетів, окремих цензорів з внутрішньої або іноземної цензури, цензорів драматичних творів — IV класу, цензорів із комітетів внутрішньої цензури, старших цензорів з комітетів цензури іноземної, інспекторів у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі — V класу, молодші цензори комітетів цензури іноземної мали VI клас. Помічники цензорів (теж старші і молодші), секретарі та інші службовці цензурних органів належали до VII–IX класів. Відповідно до зазначених рангів встановлювався і посадовий оклад¹⁷. Згідно статті 541 «Своду законів о службе гражданской», цензори окрім заробітної платні, мали право на отримання столових грошей, компенсації за оренду житла або на користування службовим житлом¹⁸.

Період діяльності Київського тимчасового комітету у справах друку позначений лише незначним зростанням витрат на фонд заробітної плати його службовців. Фонд заробітної плати цензорів складався з трьох основних складових: штатний оклад, столові і додаткові виплати. Остання сума призначалася щороку за так звані «специальные труды» і залежала від рангу та посади чиновника. Її отримували голова комітету за здійснення загального керівництва (1500 руб.), інспектор у справах друкарень і книжкової торгівлі за цензурування книжок (1500 руб.), за виконання додаткових канцелярських робіт діловод (900 руб.) та секретар (700 руб.)¹⁹. Загальну ж картину нарахування оплати праці службовців Київського тимчасового комітету у справах друку протягом 1906–1915 рр. подаємо у табл. 1.

Таблиця 1

Посада	Жалування	Столові	Додаткові
Голова	960	960	1470
Члени комітету:			
Інспектор у справах друку	960	960	–
Інспектор у справах друкарень і книжкової торгівлі	960	960	1470
Цензор єврейських видань	–	–	у середньому 750 (відрядна праця)
Діловод і секретар (суміщення посад)	294	–	900
Секретар	294	–	700

Наведені дані з таблиці дозволяють говорити про деяку невідповідність в оплаті праці цензора єврейських видань. Але він не мав чиновницького рангу і відповідних прав на додаткові виплати. Його оплата праці була відрядною: залежно від кількості переглянутих ним єврейських видань, надісланих до Комітету.

Досить важко судити нам про справедливість розподілу грошових коштів між службовцями Комітету, але є архівні матеріали, що засвідчують прагнення збільшити посадові оклади та збільшити систему додаткових виплат.

Розвиток видавничої справи та журналістики вимагав оптимізації і покращення роботи органів покликаних здійснювати нагляд за інформацією у друкованих виданнях. 1910 р. МВС, розробляючи проект по вдосконаленню структури та кадрового складу цензурних інституцій на місцях, звернулося до цензурних комітетів із вимогою подати свої пропозиції. Київський тимчасовий комітет у справах друку пропонував значно розширити його штат, ввівши додаткові посади старшого та молодшого інспекторів у справах друкарень і книжкової торгівлі, наполягав на ліквідації практики суміщення посад цензора й інспектора у справах друкарень та книжкової торгівлі. Пропозиції комітету були подані у вигляді формуляра із розподілом відповідних виплат (Табл. 2)²⁰.

Таблиця 2

Посада	Клас	Кількість осіб	Жалування	Столові	Премія на Різдво і Великдень	Всього
Голова	IV	1	3000	3000	600	6600
Члени комітету (нарахування кожному)	V	3	2000	2000	400	4400
Цензор єврейських видань	не важливий	1	1500		150	1650
Секретар комітету	VI	1	1200	1200	240	2640
Помічник секретаря	VII	1	900	900	180	1880
Канцелярист	X	1	900	-	90	990
Стенографіст	XII	1	900	-	90	990
Обслуговуючий персонал		2	600	-	60	660
Старший інспектор у справах друкарень та книжкової торгівлі	V	1	2000	2000	400	4400
Молодший інспектор у справах друкарень та книжкової торгівлі	VI	1	1250	1250	250	2750

Обраховавши бюджет нового кадрового складу цензурних органів, у МВС вирішили відмовитися від ініційованого реформування. Тому кадровий склад місцевих органів цензури та система нарахування заробітної плати залишалися незмінними до 1916 р.

Початок Першої світової війни та запровадження військової цензури істотно не вплинули на навантаження службовців Київського тимчасового комітету у справах друку. Лише з 1916 р. військове командування почало систематично залучати його цензорів до роботи по військовій цензурі. Так, до усталеної системи нарахування заробітної плати додавалися ще і так звані добові, які отримували військові цензори за здійснення відповідних функцій. У військово-цензурному законодавстві передбачалася сума — 3 рублі добових, однак службовці Комітету отримували дещо менше: цензори по 2,50 руб., секретар і діловод по 1,25 руб.²¹ Загалом протягом 1906–1917 рр. архівні джерела дозволяють нам стверджувати про відсутність реального зростання заробітної плати цензорів. Відповідний фонд залишався незмінним, хоча з 1909 р. спостерігалось зростання фінансування потреб самого Київського тимчасового комітету у справах друку. Найбільшими виплати цензорам Комітету були в період Тимчасового уряду: протягом березня–квітня 1917 р., але таке зростання в оплаті праці слід пов'язувати із наростаючою інфляцією і девальвацією грошових знаків²².

Відносно невеликі заробітки та значні матеріальні потреби змушували, незважаючи на законодавчу заборону, деяких цензорів підробляти літературною творчістю, викладацькою діяльністю або суміщали з іншими посадами державної служби. Так, професор цивільного права Казанського університету А. Осіпов виконував функції окремого цензора в Казані з 1882 по 1902 рр.²³ Переважна більшість цензорів, що працювали в Києві, також поєднували викладацьку й цензорську діяльність. Згадуваний вже нами А. Булгаков викладав у Київській духовній академії, займався науковою діяльністю; голова Київського тимчасового комітету у справах друку Т. Флоринський (1909–1917 рр.) також займався науковою діяльністю (здебільшого праці із філології, найвідоміша «Малорусский язык или “україно-руський” литературный сепаратизм», 1910), був ординарним професором університету св. Володимира²⁴. Відомий своїми антиукраїнськими поглядами цензор С. Щоголев не гребував публіцистичною творчістю, не полишав лікарську практику (в роки Першої світової війни був головним лікарем військового шпиталю № 5 при Михайлівському монастирі м. Києва), з 1913 р. був директором Маріанського дитячого притулку²⁵.

До переваг соціальних гарантій цензорської діяльності варто зарахувати щорічну оплачувану місячну відпустку для поїздки за кордон та право на отримання одноразової матеріальної допомоги (в першу чергу на лікування). Однак, законодавчо гарантовані соціальні гарантії, часто через бюрократичні перешкоди, на практиці не реалізовувалися. Право задовольняти клопотання про матеріальну допомогу покладалась на міністра внутрішніх справ. Російська дослідниця Н. Патрушева наводить приклади дії цих норм соціального захисту. Так, цензор С.-Петербурзького комітету О. Пелікан (1887–1900) щорічно з 1897 р. (окрім 1892 р.) отримував матеріальну допомогу у розмірі від 400 до 600 руб. Однак, так щастило не кожному цензору. Випадок із згаданим службовцем цензурного органу, на наш погляд, можна пояснити його родинними зв'язками: він був племінником обер-прокурора Синоду К. Победоносцева²⁶. Згаданий нами раніше цензор М. Мандарьов, прослуживши на державній службі

22 роки та маючи 4 дітей, так і не зміг дочекатися подібної виплати, а у 1905 р. його за неналежне виконання своїх службових повноважень взагалі було звільнено з посади без права на пенсію²⁷. У березні 1907 р. цензор А. Булгаков звернувся з клопотанням про надання фінансової допомоги у зв'язку з необхідністю лікування. Однак, доки тривали паперова тяганина Афанасій Іванович помер, а його родина отримали лише незначну допомогу на організацію похорон²⁸.

Російське імперське законодавство передбачало певні пільги при призначенні пенсії цензорам. Так, після 15 років служби пенсія призначалася у розмірі 1/3 від окладу, за 25 років — у розмірі повного окладу (інші цивільні чиновники отримували за 20 років 1/3; за 30 — 2/3, за 35 — повну пенсію). Знову ж таки, цензори, на відміну від решти чиновників імперії, після 25 років служби могли продовжувати виконувати свої обов'язки, отримуючи і пенсію і державну платню. У разі смерті цензора, який мав право на пенсію, вдова отримувала половину передбачуваних пенсійних виплат, також на кожную дитину нараховувалося шоста частина пенсії батька. Якщо помирав цензор, який не мав права на пенсію, то родина отримувала разову виплату у розмірі річного окладу померлого²⁹. Так, враховуючи, що у цензурному відомстві А. Булгаков прослужив 14 років, керівництво ГУД призначило вдові Варварі Михайлівні Булгаковій місячну допомогу у розмірі 250 рублів³⁰.

Поряд із наведеними прикладами соціального забезпечення і соціальних гарантій, встановлених державою для цензорів, слід зазначити, що: по-перше, пенсія цензорів призначалася тільки за бездоганну службу (яскравий цьому приклад з цензором М. Мандарьовим), по-друге, посаду цензора особи займали у кращому випадку у 45–50 років (до заняття якої посадовець цензурного відомства мав пройти досить значний термін освітньої і практичної підготовки, стажування тощо), по-третє, цензори, що мали низький ранг не мали права на пенсію по цензурному відомству. Так, варшавський цензор Х. Еммауський писав: «Невеликі відносно оклади цензорів без права на пенсію, якими користувались цензори столичних видань, низькі класи посад і величезна кількість роботи та висока відповідальність, не сприяли вступу до нас на службу³¹».

Обов'язки та процесуальні норми діяльності цензора визначались «Статутом про цензуру та друк», зокрема розділом 2 «О обязанностях лиц на которых возложено исполнение Цензурного устава в отношении внутренней цензуры» та розділом 8 «Правил в руководстве цензурою». Так, нормами російського імперського законодавства передбачалось, що при розгляді рукопису цензор мав у першу чергу звертати свою увагу на ідейну спрямованість книги; у поданому до цензури рукописі чи вже надрукованому екземплярі книги мав право додавати свої примітки, а місця, де виявлено порушення цензурних заборон виділяти червоним чорнилом та вимагати їх вилучення при подальшому виданні. Для розгляду рукопису цензору надавалось не більше 3-х місяців, а для розгляду статті — не більше необхідного часу для її публікації³². Проступки цензорів пов'язані з порушенням цензурних правил передбачали різні види відповідальності: від адміністративної до кримінальної. Якщо цензор навмисно допускав до

видання твору чи статті, в якій містилась «неповага до Верховної Влади, особи Государя Імператора», то його притягали до кримінальної відповідальності; в інших випадках — до різних видів адміністративної відповідальності (оголошення догани або звільнення з посади без пенсії)³³.

Повсякденне життя цензора мало чимало незручностей. Цензурний статут чітко не визначав години доби для подачі цензорам видань на перегляд. Так цензори, що переглядали щоденні газети, незважаючи на те, що протягом ночі вони змушені були двічі вставати для контролю за друком періодичного видання, не отримували вихідного і не звільнялись від своїх повсякденних обов'язків: читати книги, журнали, переглядати рекламні повідомлення, готувати доповіді до Головного управління у справах друку. Історія цензурного відомства засвідчує випадки, коли цензорам із-за постійної нічної роботи, візитів нічних кур'єрів видань, квартирновласники відмовляли в оренді помешкань, а прислуга по найму звільнялась у них з роботи³⁴.

Цензор С.-Петербурзького цензурного комітету К. Вороніч (1882–1885) протягом трьох років займався нічним переглядом безцензурних газет і складав для міністра внутрішніх справ огляд статей із найважливіших політичних питань. Ці, за словами міністра внутрішніх справ Д. Толстого і начальника Головного управління Є. Феоктистова (1883–1896), «каторжні» обов'язки доводилося виконувати щодня з двох до семи годин ночі; при цьому К. Вороніч продовжував виконувати свої обов'язки по цензурному комітету. У клопотанні про отримання матеріальної допомоги, цензор К. Вороніч, описуючи свою службову діяльність, відзначав, що свої обов'язки по нічній цензурі йому доводилось суміщати з обов'язками цензора Московського цензурного комітету (1885–1889), «де доводилося працювати за двох, щоб успішно виконувати завдання»³⁵.

Цензор Одеського цензурного комітету Ю. Ган (1871–1881) писав, що у 1878 р., після смерті окремого цензора і виходу у відставку його помічника, він один протягом шести місяців мав займатися внутрішньою цензурою, з яких чотири — ще й іноземною, оскільки дві посади по іноземній цензурі залишалися вакантними, а єдиний цензор відомства — захворів. Приклад цензора Ю. Гана є свідченням бездушності будь-якої бюрократії, як самодержавної, так і тоталітарної. Так, за виконання додаткової роботи, що виходила за межі його функціональних обов'язків, Ю. Ган не отримував ніякої доплати до свого окладу, йому, навіть, було відмовлено в отриманні одноразової матеріальної допомоги³⁶.

Робочий день чиновника цензурного відомства виглядав таким чином: зранку цензори розглядали коректурні листи місцевих періодичних видань, вдень — читали рукописи та іноземні книги, а ввечері — заборонені газети і журнали, котрі розносились по квартирах цензорів о 5–7 годин вечора і рано-вранці мали бути повернуті³⁷. Наприклад, варшавський цензор Х. Еммауський зауважував: «Діяльність наша була неприємна ще й тому, що ми не могли в своїх службових справах керуватися тільки законом, а повинні були пам'ятати ще і велику кількість циркулярів Головного управління у справах друку, пам'ятати різні вказівки генерал-губернатора, враховувати місцеву ситуацію»³⁸. Ще один представник

цього відомства — А. Єгоров (пройшов шлях цензорської кар'єри: від діловода при окремому цензорі до Голови Одеського комітету іноземної цензури) так характеризував роботу цензора: «Вся її діяльність носить тільки негативний характер. Ні творчою, ні прогресивно-корисною роботою у порівнянні зі всякою іншою службою її не назвеш... Заборона — хвала тобі згори, проте анафема від зацікавленої сторони, недоречно дозволити — хвала тобі від зацікавленої сторони і біда від своїх. І виходить таким чином, що ворогів навколо тебе багато, а задоволених обмаль»³⁹.

І хоча в архівних матеріалах і спогадах київських цензорів ми не віднайшли подібних нарікань на побутові умови та незручності, викликані цензорською діяльністю, однак, деякі документи засвідчують, що приміщення у якому працювали цензори не були у повній мірі пристосованим для такої діяльності. Офіс Київського тимчасового комітету у справах друку знаходився в орендованому одноповерховому дерев'яному будинку на вулиці Левашовській, 20 (нині Шовковична) (Мал. 1). У кошторисах витрат ми знаходимо дані про закупівлю світочок, вугілля, що дає підстави говорити про не належну систему опалення приміщення, перебої з електроенергією. Оренда будинку, що знаходився на узбіччі тогочасного міста, коштувала 600 руб. на рік⁴⁰.

Отже, враховуючи дешевизну оренди та відомості закупівель, не важко уявити в якому жалюгідному стані перебувала будівля цензурної установи.

У професії цензора важливу роль відіграв ще й морально-етичний аспект. Неодноразово цензори у своїх спогадах нарікали не тільки на величезний об'єм роботи, а і на постійні стреси та негативне ставлення до їхньої діяльності з боку громадськості. Розглядаючи той чи інший твір, газетну статтю цензори змушені були вибирати між приписами керівництва та особистими поглядами. Наприклад, цензор Одеського цензурного комітету А. Єгоров (1881–1906) писав: «я всегда испытывал невыразимое терзание тогда, когда личное убеждение подсказывало мне сделать одно, а всякие конфиденциальные и неконфиденциальные циркулярные распоряжения повелевали творить по-другому. Эта борьба между внутренним голосом и служебным долгом доводила не раз до нервного расстройства, и я никогда не мог понять тех моих коллег, которые не только чувствовали себя прекрасно, отдаваясь всецело цензорским занятиям, но еще и смаковали их...»⁴¹. Ця проблема мучила багатьох. Коли 1854 р. чиновнику особливих доручень при попечителю Московського навчального округу М. Крузе запропонували зайняти посаду цензора, він заявив, що не може цього зробити тому, що «при существующих условиях и порядках цензор не может действовать добросовестно, по долгу гражданскому, не имея под собою никакой твердой почвы — ни в законе, ни в пользах и нуждах государственных, ни в здравом разуме. Единственным ему руководителем служат произвольные капризы и фантазии минуты, невежественные понятия о литературе и о правах человеческой мысли...». Гаряче співчуваючи прогресивним літераторам, М. Крузе вважав, що не може бути їм корисним «при господстве настоящих порядков и воззрений», а бути їхнім катом він не хоче⁴².

Київський окремих цензор І. Пузиревський (1872–1875) хильнувши зайву чарку, заявляв, що «непорядно быть цензором». Звичайно, подібні сумніви, моральні муки випробувань відчували далеко не всі. Цензор С.-Петербурзького цензурного комітету С. Косовіч (1881–1895) відверто казав: «Я — чиновник, получающий двадцатого числа жалованье. Оно мне нужно, как пропитание себя и моей семьи. Законов в России нет, а имеются усмотрения начальства, от коего и зависит мое двадцатое число. Его волю я должен чтить и исполнять, и чем я пунктуальнее исполняю эту волю, тем я становлюсь выше в его глазах; на меня сыплются награды, изъявления довольства и милости»⁴³.

Подібну характеристику своєму безпосередньому начальнику Б. Юзефовичу (син М. Юзефовича) подав уже відомий нам М. Мандарьов: «Говоря об официальных лицах Киева того времени, я считаю нелишним остановиться несколько дольше на личности Б.М. Юзефовича, игравшего впоследствии столь заметную роль среди киевских союзников. Я не буду останавливаться на его личной жизни и касаться её интимных сторон, о которых так много говорили в то время в киевском обществе и которые не так давно так ясно выявились в известной истории с воспитанниками киевского кадетского корпуса, ставшей, как известно, достоянием всей русской печати. Я коснусь здесь деятельности Б.М. Юзефовича, как цензора.

По убеждениям Б.М. Юзефович был в полном смысле слова реакционер, ярый крепостник, убежденный сторонник абсолютизма. Он отличался свое- нравным, упрямым характером и был нетерпимым к чужим мнениям и взглядам.

Как цензор, он ни на йоту не отступал от буквы закона, строго придерживался циркуляров, которым в цензурном ведомстве нет числа, и, вообще, в отправлении своих цензурских обязанностей был plus royaliste que le roi.

Отношение Б.М. Юзефовича к местной печати было более чем оригинально. Он чувствовал себя по отношению к местным газетам полным хозяином, неограниченным самодержцем, издавая собственные предписания, навязывая авторам статей свои мысли и заставляя их говорить своим языком»⁴⁴.

Суспільний статус професії цензора багато в чому залежав від особистих якостей того чи іншого чиновника, розуміння ним свого обов'язку, рівня його професіоналізму. Серед цензорів зустрічались люди ліберальних поглядів, які прагнули сприяти розвитку науки, літератури, але з різних причин опинилися на посаді цензора. Недарма редактори періодичних видань намагалися змінити найбільш прискіпливих цензорів на більш лояльних: «поганого» цензора на «доброго».

Від цензора залежала часом не тільки доля літературного твору, але й доля автора, видавця, працівників редакції та друкарні. Деякі цензори йшли на поступки, переслідуючи певні матеріальний визиск. Хабарі давалися найчастіше редакцією періодичного видання «своєму» цензору. За це він «закривав очі» на певні недоречності у тексті, або попереджав про небезпеки, чи намагався захистити видання на засіданні цензурного комітету або Головного управління. Хабарі були найрізноманітніші: від одноразових чи регулярних грошових сум у конвертах (так, цензор «Київського телеграфу» І. Пузиревський (1872–1875)

отримував від редакції щомісяця по 50 руб.), до різних прихованих форм, таких, як наприклад, картярський вигравш. Використовуючи службове становище, деякі цензори публікуючи свої статті отримували переваги перед іншими співробітниками періодичних видань.

Про факти корупції київських цензорів неодноразово заявляли як діячі українського національного руху, так і їхні противники — монархісти. Однак усі вони стосувалися здебільшого періоду другої половини XIX ст. За період діяльності Київського тимчасового комітету у справах друку (1906–1917 рр.) фактів корупції чи протиправних дій з боку його службовців ми не знайшли. Єдиним достовірно встановленим нами фактом, що кидав тінь на репутацію службовців цього органу, була бійка між діловодом комітету та морським офіцером, яка сталася на Дніпровський пристані в Києві, викликана непорозумінням у черзі. Щодо опублікування своїх праць, то, безперечно, цензори мали певні знайомства серед видавців, і це сприяло більш швидшому і якіснішому виданню їхніх творів. Два цензори М. Щоголев та Т. Флоринський за період своєї роботи у Комітеті видали чималу кількість публіцистики. Найвідомішими є праці М. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» та «Современное украинство: его происхождение, рост и задачи» (друга книга являла собою авторський скорочений виклад першої) (Київ, 1912–1913 рр.), у яких «українське питання» трактується як вигадка зовнішніх і внутрішніх ворогів Росії, зацікавлених у її розвалі, а національно свідомо українська інтелігенція постає як іноземна шпигунська агентура (польська, австрійська, німецька). Ми не будемо вдаватися до детального аналізу змісту цих книг, розгляду авторських оцінок. Лише зазначимо про те, що написання такого характеру публіцистики опиралося на досвід повсякденної роботи цензора, відповідало його особистісному погляду на україномовні видання⁴⁵. Аналогічного характеру також була праця голови Київського тимчасового комітету в справах друку професора філології Т. Флоринського «Малорусский язык или “україно-руський” литературный сепаратизм». Ці два чиновники цензурного відомства мали гарні характеристики за результатами своєї роботи, державні нагороди, користувалися авторитетом у вищестоящих начальників цензурного відомства імперії Романових⁴⁶.

Натомість Афанасій Булгаков, який у деякій мірі виявляв свою принциповість, не йдучи на поступки зі своєю совістю при розгляді того чи іншого твору далеко нелояльного за змістом щодо існуючих порядків, мав чимало нарікань на свою роботу. Так, голова Київського тимчасового комітету у справах друку О. Сидоров (1906–1909) у доповідній записці до ГУДу писав, що «цей цензор часто ухиляється від виконання службових обов'язків, відмовляється, цензуючи газету «Южная неделя» виконувати при цьому настанови генерал-губернатора⁴⁷. Попри значні нарікання і скарги на А. Булгакова, його не квапилося звільняти, бо підшукати такого висококваліфікованого фахівця на посаду цензора виявилось не так уже і легко.

Високим професіоналізмом та працездатністю володів цензор і водночас інспектор у справах друкарень і книжкової торгівлі А. Нікольський. Він по-

стійно був зайнятий інспекціями і ревізіями друкарень, бібліотек, книжкових магазинів, цензурував закордонні видання, а в роки Першої світової війни допомагав у роботі Військово-цензурному відділу штабу Київського військового округу.

Професійною специфікою вирізнялась посада цензора єврейських видань. Обіймати цю посаду могла лише особа зі знанням єврейської мови і так званого «єврейського розмовного жаргону». Масштаби роботи цензора єврейських видань були значними, й у той же час оплата її була відрядною (за об'ємом виконаної роботи). Цензор Х. Еммауський так описує роботу цензора єврейських видань: «Старшими цензорами Варшавського цензурного комітета, когда я переходил туда на службу, были Феодоров и Волочанинов. Первый из них ... был родом из Киевской губернии и после крещения занимал в Киеве должность чиновника особых поручений по еврейским делам при тамошнем генерал-губернаторе, оттуда перешел на службу в Варшаву на должность старшего цензора и занимался в комитете, кроме просмотра польских и немецких газет и книг, еще и цензурой всех еврейских изданий. Бывший раввин, он отлично знал древнееврейский язык и современный жаргон и был вообще знатоком еврейской литературы. Приходя ежедневно в комитет раньше других цензоров, он обыкновенно начинал свои занятия с еврейской цензуры. Смешно было смотреть, когда, разложив вокруг себя еврейские фолианты, из-за которых выглядывала только его совершенно лысая голова и золотые очки, Феодоров приступал к просмотру разных талмудических трактатов и комментариев к ним, которые он знал чуть ли не наизусть, почему и работа эта шла у него необыкновенно быстро. Перелистывая еврейские книги, он иногда вырывал из них листы целыми пучками, с еврейскими рукописями он поступал так же и редко что-нибудь вычеркивал, по большей же части вырывал страницы. В передней комитета в это время собирались обыкновенно еврейские издатели и авторы рассматриваемых цензором сочинений, с нетерпением ожидавшие, какая участь постигнет представленные ими рукописи или книги. Нередко какой-нибудь нетерпеливый еврей потихоньку приотворял дверь в комнату, где сидел Феодоров, просовывал голову и вкрадчиво обращался к нему с вопросом, просмотрена ли уже его рукопись. Феодоров этого терпеть не мог и в ответ хватал со стола рукопись или книгу и швырял ее в просунутую голову просителя...»⁴⁸. Звичайно ж роботи у київського цензора єврейських видань було менше, оскільки основна маса закордонних видань єврейською мовою йшла через Одеську митницю, однак всеодно щомісячний об'єм книжок і рукописів складав біля 20 одиниць. На відрядну роботу по цензуруванню єврейських книг запрошували рабина м. Києва — Аарона Цейтліна, рабина київської губернії — П. Ямпольського. Проте, з 1909 р. (ймовірно з приходом на посаду начальника Т. Флоринського) євреїв більше не запрошували. З 1909 р. по квітень 1917 р. змінилося три цензори єврейських видань. Такі кадрові ротації були пов'язані з тим, що деякі з них «не внушали доверия и недобросовестно исполняли обязанности»⁴⁹.

Вивчення та аналіз архівних джерел дозволяє нам відобразити кадровий склад і відповідні ротації у Київському тимчасовому комітеті у справах друку у формі зведеної таблиці (Табл. 3).

Таблиця 3

Прізвище	Посада	Роки перебування	Чин	Освіта	Наукова та інша діяльність
1	2	3	4	5	6
Сидоров О.	Голова	1906 – 1909	Надвірний радник	вища	Голова та засновник громадської організації «Київський клуб російських націоналістів»
Флоринський Т.	Голова	1909 – 1917	Статський радник	вища	Ординарний професор філології університету св. Володимира, член організації «Київський клуб російських націоналістів»
Булгаков А.	Інспектор у справах друку	1906 – 1907	Статський радник	вища	Ординарний професор Київської духовної академії, науковець і дослідник історії церкви і церковних вчень
Щеголев М.	Інспектор у справах друку	1907 – 1917	Колезький радник, статський радник	вища, лікар	Благодійницька діяльність, лікарська практика, член організації «Київський клуб російських націоналістів», мав науково-популярні праці
Нікольський А.	Інспектор у справах друкарень та книжкової торгівлі, цензор	1906 – 1917	Статський радник	вища	Не відомо
Аарон Цейтлін	Цензор єврейських видань	1906 – 1909 (з перервами)	-	-	Київський рабин

Закінчення табл. 3

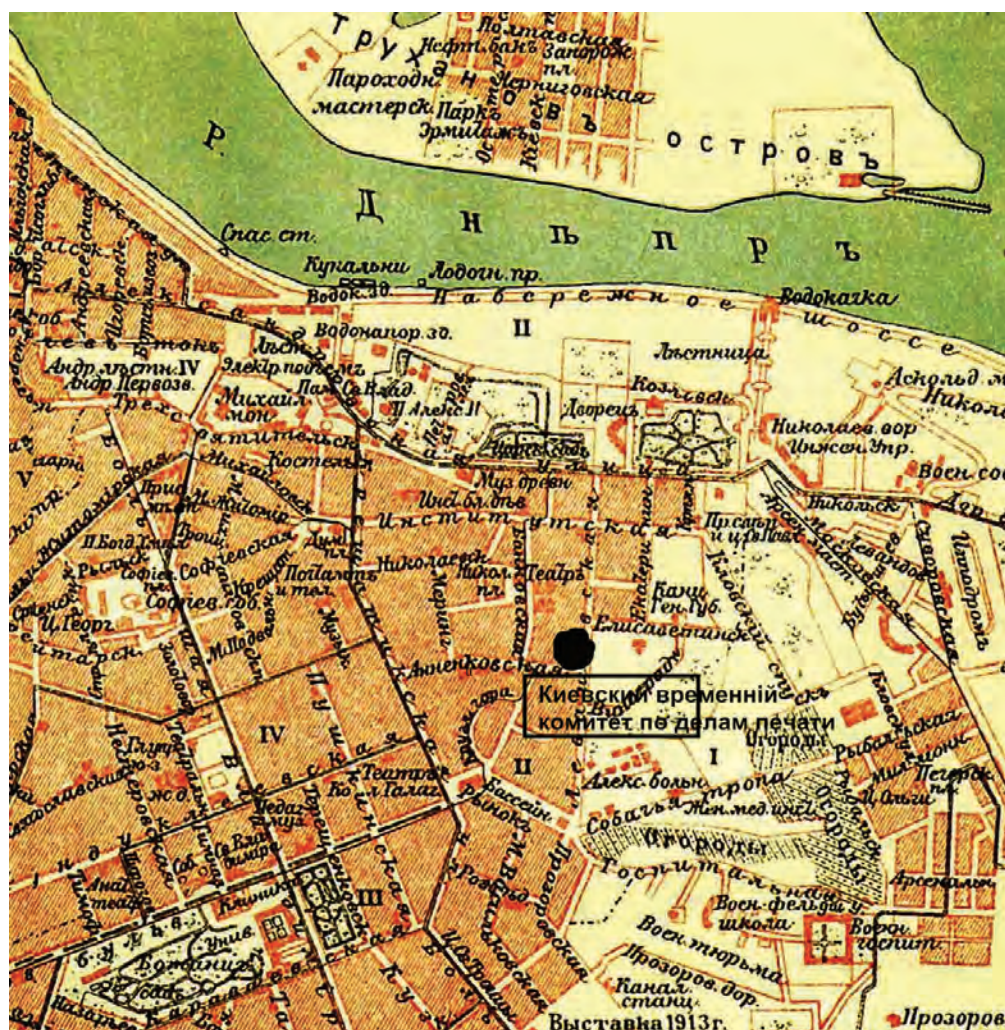
1	2	3	4	5	6
Ямпольський П.	Цензор єврейських видань	1906 – 1909 (з перервами)	-	-	Рабин Київської губернії
Четиркін П.	Цензор єврейських видань	1909 – 1910	Присяжний повірений	Середня педагогічна	Вчитель місцевої духовної семінарії
Сидоров А.	Цензор єврейських видань	1910	Присяжний повірений	Не відомо	Не відомо
Глагольєв А.	Цензор єврейських видань	1910 – 1917	-	-	Священик

Важливим для розуміння соціально-професійного портрета цензора та специфіки роботи Київського тимчасового комітету у справах друку є з'ясування ідейних переконань службовців. Цілком очевидним є те, що на роботу до цього органу приймалися тільки політично перевірені піддані імперії, так би мовити «благонадійні елементи», люди, віддані імператору та самодержавному режиму. Так, цензори О. Сидоров, М. Щеголев, Т. Флоринський займали крайньоправі позиції. Вони стали засновниками і активними членами, створеного у 1908 р. Київського клубу російських націоналістів. Метою діяльності якого було зберегти недоторканими засади самодержавства в Росії в умовах наростання революційного та національного руху. Серед методів досягнення цілей, прописаних у статуті клубу, були наступні: «Распространение в обществе идей русского национализма, национального самосознания, проведение в жизнь идей мирного политического и культурного развития России, выяснение нужд и потребностей населения края и удовлетворение их легальными путями, борьба с вредными влияниями космополитизма и учениями антирусскими, противогосударственными и противообщественными, главным же образом, борьба с польским натиском и украинофильством и, наконец, объединение людей, исповедующих принципы национально-русской государственности»⁵⁰.

Отже, до кадрового забезпечення органів цензури у Російській імперії ставилися досить відповідально. Кандидати на цензорську посаду обов'язково повинні були мати високий рівень освіти, значний досвід та беззаперечні позитивні характеристики. Юридичний і соціальний статус цензора в Росії початку XX ст. був досить високим. Праця цензора у більшості випадків була доволі складною, приносила масу побутових і сімейних незручностей. Суспільне ж сприйняття цензора залежало від його особистих рис, поглядів на суспільний розвиток і культуру, ставлення до свого обов'язку і роботи. Щодо кадрового

забезпечення Київського тимчасового комітету у справах друку, то з впевненістю можна стверджувати, що у цій державній імперській установі працювали високоосвічені професійні чиновники, здатні успішно виконувати свої безпосередні функції. Інша справа негативне сприйняття їхньої діяльності у середовищі журналістів та української інтелігенції. Протягом всього часу роботи цензурний орган Південно-Західного краю мав певні проблеми з організацією роботи своїх працівників, залученням на відрядну роботу цензорів єврейських видань. Однак, в цілому кадровий потенціал Київського тимчасового комітету у справах друку дозволяв успішно реалізовувати цензурну політику самодержавства, забезпечити пильний контроль за інформаційним простором в ряді українських губерній Російської імперії, ефективно протистояти наростаючому національному та ліворадикальному руху.

Мал. 1

¹ Пушкин А. С. Сочинения в 3 т. — Т. 1. — М., 1985. — С. 282.

² У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура / [под. ред. В.Г. Жиркова]. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2000. — 260 с.; Кириченко О.Ю. Соціально-професійний портрет військового цензора в українських губерніях Російської імперії (1914–1917) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць [гол. ред. С.І. Світленко]. — Випуск 8. — С. 253–262; Савчинський В. Е. Соціально-професійний портрет цензора в бюрократичній системі російської імперії // Матеріали XI всеукраїнської науково-практичної конференції: Молодь, освіта, наука і національна свідомість в умовах європейської інтеграції. — К.: Європейській університет, 2008. — С. 284–286; Щербак Н.О. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст.) // Історичний журнал. — 2007. — № 6. — С. 58–65.

³ У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура. — С. 246–256.

⁴ Центральний державний історичний архів м. Києва (далі — ЦДІАК). — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 2263. — Арк. 18–20.

⁵ Там само. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 104.

⁶ Там само. — Спр. 66. — Арк. 19, 60–61, 137–139.

⁷ Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года. В 2-х книгах под ред. А.А. Добровольского // Сост. А.А. Саатчиан. Книга 1 Т. I–VIII. — СПб., 1911. — С. 3339.

⁸ Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв. — М., 2001. — С. 56.

⁹ Там же. — С. 86–87.

¹⁰ Полный свод законов Российской империи (далі — ПСЗ). — СПб., 1911. — Т. 3. Отд. I. — С. 1325.

¹¹ Цензура в России в конце XIX — начале XX века: Сб. воспоминаний — СПб., 2003. — С. 70.

¹² Там же. — С. 78.

¹³ <http://dic.academic.ru/dic.nsf/biograf2/9300>; У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура. — С. 64–65.

¹⁴ <http://proza.ru/2005/04/08-10>; ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 2; Там само. — Ф. 711. — Оп. 3. — Спр. 2134. — Арк. 1–2.

¹⁵ Мандарьев Н. Нечто из прошлого: Из воспоминаний бывшего цензора // Голос Минувшего. — 1916. — № 5/6. — С. 372–391.

¹⁶ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 312; Там само. — Спр. 256; http://www.peoples.ru/art/literature/prose/publicist/timofey_florinskiy.

¹⁷ У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура. — С. 247–250.

¹⁸ ПСЗ. — СПб., 1911. — Т. 3. Отд. I. — С. 1325.

¹⁹ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 104.

²⁰ Там само. — Арк. 100.

²¹ Там само. — Спр. 577. — Арк. 151–157.

²² Там само. — Спр. 621. — Арк. 13.

- ²³ У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура. — С. 26.
- ²⁴ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 256. — Арк. 4.
- ²⁵ Там само. — Спр. 181. — Арк. 12, 13, 18–19, 22.
- ²⁶ У мысли стоя на часах ... Цензоры России и цензура. — С. 26.
- ²⁷ Там же. — С. 27.
- ²⁸ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 1а.
- ²⁹ *Раскин Д.И.* Исторические реалии биографий русских писателей XIX — начала XX в. // Русские писатели. 1800–1917. Биографический словарь. — Т. 2. — М., 1992. — С. 609, 612.
- ³⁰ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 136. — Арк. 2.
- ³¹ Цензура в России в конце XIX — начале XX века. — С. 79.
- ³² ПСЗ. — СПб., 1911. — Т. 15. Отд. II. — С. 3343–3342.
- ³³ Там же. — Т. 15. Гл. 5. Отд. I. — С. 3682; ЦДІАК. — Ф. 293. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 1–4.
- ³⁴ Цензура в России в конце XIX — начале XX века. — С. 35, 45, 64.
- ³⁵ Там же. — С. 46.
- ³⁶ Там же. — С. 78.
- ³⁷ Там же. — С. 70.
- ³⁸ Там же. — С. 75.
- ³⁹ Там же. — С. 140.
- ⁴⁰ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 577. — Арк. 72.
- ⁴¹ *Егоров А.Е.* Страницы из прошлого. — Т. 2. — Одесса, 1913. — С. 91.
- ⁴² Цензура в России в конце XIX — начале XX века. — С. 71
- ⁴³ Там же. — С. 71.
- ⁴⁴ *Мандарьев Н.* Указ. соч. — С. 384.
- ⁴⁵ *Щеголев С.Н.* Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — К.; СПб., 1914. — 160 с.; *Его же.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912. — 588 с.
- ⁴⁶ *Флоринский Т.* Малорусский язык и «україно-руський» літературний сепаратизм. — СПб., 1900.
- ⁴⁷ ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 850. — Спр. 443. — Арк. 4–4зв.
- ⁴⁸ Цензура в России в конце XIX — начале XX века. — С. 70.
- ⁴⁹ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 5, 13, 37.
- ⁵⁰ <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ002.htm>.